

Damar Arıkoğlu (1889-1969)

Atatürk'ün "yakın arkadaşlarından" olan Damar Arıkoğlu, Milli Mücadele'nin kurucu kadrosu içinde bulunmuştur.11 Mart 1952 tarihinde Adnan Menderes'e yazdığı mektupta kendisini "herkesin umudunu kestiği kara günlerde canıyla, silahıyla, servetiyle, Milli Mücadele'de yüksek kurucuların arasında yer alan" biri olarak tanımlamıştır. Damar Arıkoğlu, Adana'nın köklü Türk ailelerinden Arıkzade Hacı Süleyman Ağa'nın oğludur. Soyca Oğuzların Bayat boyuna mensuplardır. Süleyman Ağa ailesi Adana'nın 20 kilometre batısındaki Büyükdikili köyünde ziraatla meşgul olurdu. Yaz ayları bu suretleçiftliği işletmek üzere köyde geçirilirken,köydeki meşguliyetin bittiği Kış ayları Adana'da geçirilirdi. Damar Bey'in amcası ve babası tarafından Arıklı köyünde yaptırılan cami ve medrese ailenin hayırsever ve nüfuzlu bir aile olduğunu göstermektedir. Arıkoğulları, bugün Adana'nın dışında Konya Ereğlisi'nde bugünkü Halkapınar (Zanapa) ilçesinde yaşamını idame ettirmektedirler.

Damar Arıkoğlu'nun asıl adı Zamir'dir. Damar, adı kendisine bizzat Atatürk tarafından verilmiştir. Zamir Bey, Atatürk'ün güvendiği ve sevdiği arkadaşlardan biriydi. Atatürk, 1934 yılı yazında Yalova'da bulunduğu sırada sofrasında Zamir Bey'den adını "temiz" anlamındaki "Arıkoğlu" soyadına uygun olarak "Damar" adıyla değiştirmesini istemiştir. Atatürk, Zamir adının "ufak tefek bir şey"i çağrıştırdığını, "işaret" anlamında olduğunu hatırlattıktan sonra "Damar" ismini niçin kendisine vermek istediğini şöyle ifade etmiştir: "Yeni adın Damar olacaktır. Temiz bir ailenin temiz damarı... Çok münasip ve sana yakışacak bir isimdir; çok imreniyorum, kabul ediniz." Sonraki gün Zamir Bey'i çağırıp adını değiştirmek konusunda yasal işlemlerin başlatılmasını rica etmesi ve 1934 Şubatında Adana ziyareti sırasında emir ve ricasını tekrarlaması, Onun isim meselesini ne denli önemsemediğini göstermektedir. Nihayet Zamir Bey'in adı "Damar" olarak, Reisicumhur Gazi Hazretlerinin "emir ve işaretleri", Mersin Mebusu Ferit Celâl ve Adana Belediye Reisi Turhan Cemal Beylerin şahadeti üzere 27 Şubat 1934 tarihli mahkeme kararıyla değiştirilmiştir.

Damar Arıkoğlu, 1902 yılında daha 13 yaşında iken babasını kaybetmiştir. Bu nedenle hayatın zorluklarıyla çocuk yaşta karşı karşıya kalmıştır. Çocuk yaşta evlendirilip daha 18 yaşında iken çoluk çocuğa karışmış, aile sorumluluğunu yüklenmiştir. 1908 Meşrutiyet'ini müteakiben19 yaşında genç bir delikanlı olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin "taşkın, heyecanlı ve coşkun" bir üyesi olmuştur. Bu tarihlerde Damar Bey de her İttihatçı gibi toplantılarda, konuşma yerlerinde gösterilerde "Yaşasın hürriyet, müsavat, uhuvvet, adalet, Yaşasın Enver, Niyazi Beyler" nidalarına alkış tutuyor, ülkesinin geleceği için büyük ümitler besliyordu. Ne var ki herkes gibi o da Meşrutiyetin ilanından sadece 73gün sonra Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilanı, Avusturya'nınBosna-Hersek'i, bir gün sonra da Yunanistan'ın Girit'i ilhakı haberlerini aldığında devleti yönetenlerin basiretsizliğini, bölgede hükümetin nüfuzunun nasıl sıfıra indiğini bizzat görmüştü. Üstelik bu tarihlerde Adana ve çevresine gerçekteşen Ermeni muhacereti, Ermeni komitacıların faaliyetleri, bu komitacılardan Rusya'dan gelenlerin Ermeni gençlerine verdikleri ateş ve silah eğitimi bölgenin asıl sorunu idi. Bu dönemde Ermeni toplantı ve gösterileri bazen "haddini çok aşan", büsbütün işi çıkmaza sürükleyecek noktaya varmaktaydı. Özetle o yıllarda Damar Bey, Ermeni ayaklanmasının kapıda olduğunu fark etmişti.

Bu ortamda Damar Bey, bağlı bulunduğu askerlik şubesinde silahaltına alınmış; üç ay askeri eğitim aldıktan sonra ihtiyat sınıfına nakledilip terhis edilmiştir.Terhisten sonra İstanbul'da Meşruti idareye karşı Derviş Vahdeti'nin çıkardığı 31 Mart Ayaklanması'nı bir miktar askerin de dâhil olduğu "softaların, geri kafalı yobazların" bir isyanı olarak görmüştür. İstanbul'da 31 Mart Olayı ile çalkalanırken, Adana 1 Nisan 1909'da başlayan Ermeni ayaklanmasını bütün dehşetiyle yaşıyordu. Damar Bey, Ermeni ayaklanmasının patlak vermesinden hemen önce Ermeni mahallesinde bulunan evini akrabalarından birinin evine taşıyarak ailesinin can güvenliğini sağlayabilmişti. Üç gün sonra sığındığı

evin kalabalık olması nedeniyle yakınlardaki bir okul binasına evini taşımış; hatta okulun güvenliği için mektebin kapısında “kendine güvenenlerle” sabahlara kadar sırasıyla nöbet tutmuştur. O, 1909’da Ermeni komitacıların çıkarmış olduğu ayaklanmanın, şehirdeki otoritesizliğin de bir sonucu olarak meydana getirmiş olduğu vahim tabloyu “*Türk köylerinin yakıp yıktığı, çoluk çocuğu merhametsizce öldürdüğü*” bir “*dehşet*” manzarası içinde resmetmiştir. İlk Ermeni ayaklanmasının bitişiyle kendi evine taşınan Damar Bey, olayların yeniden patlak vermesiyle de kayınpederinin evine taşınmıştır. İşte Damar Bey, Adana’daki Ermeni ayaklanmasının ortaya çıkardığı vahşeti, varmak istediği sonucu daha 20 yaşında genç bir delikanlıyken bizzat yaşayarak öğrenmiştir. Özellikle 15 gün süren ikinci ayaklanmada Ermeni politikacıların yabancı müdahalesini celbetmek için kasten karışıklıklara neden olduğunu görmüştür.

Ermeni ayaklanmasının bastırılmasından hükümetin yaptırdığı tahkikat ve almış olduğu tedbirler Adana’da nispeten sükûtu tesis etmiştir. Özellikle hükümetin yabancı devletleri memnun etmek için Ermeniler lehine başvurduğu tedbirlerden Müslümanlar ciddi olarak zarar görmüşlerdir. Ancak Büyük Cemal Paşa’nın Adana’ya vali olarak tayin edilmesi Adana’da yeni bir evreyi açmıştır. Genç, çalışkan, faal ve iyi bir yönetici olan Cemal Paşa, şehirde iki kesimi uyuşturarak barış ortamını tesis edecek adımlar atmakla kalmayacak kapsamlı imar ve inşaa faaliyetlerine girişecektir. Bu çerçevede yaptığı işlerde özellikle gençlerin yeteneğine ve enerjisine değer veriyordu. Damar Bey’in de vilayet işlerinin yürütülmesinde söz sahibi olması gerektiğini düşünerek onu maarif ilk tedrisat idare heyeti üyeliği, ziraat odası üyeliği ve donanma cemiyeti üyeliği gibi görevlere seçmiştir. Yüklenmiş olduğu görevleripara almadan fahri olarak yapmış; özellikle donanma cemiyetine yardım toplamak içinde çarşı pazar dolaşarak konuşmalar yapmıştır. Bu sırada faal bir İttihat ve Terakki üyesi olarak Kethüdazade İbrahim Bey’in çıkardığı Teceddüt gazetesinde arada bir yazılar yazmıştır.

1911’de Damar Bey’in “*zor bir dava*” olarak gördüğü Trablusgarp Savaşı başlamıştır. Sonrasında Balkan Savaşları. Ülkenin “*ani bir tehlike karşısında*” büyük bir heyecanla gönüllü toplamak için Adana’da oluşturulan heyette yer almıştır. Heyetin bir üyesi olarak gönüllü toplamak üzere özveriyle çalışmıştır. Nitekim giyimli kuşamlı, eli silahlı binden fazla gönüllünün toplanmasında aktif rol oynamıştır. Anılarını yazdığı 1961’de Trablusgarp ve Balkan Savaşlarıyla ülkenin bir felakete sürüklenmesinin öz eleştirisini yaptığıında siyasete kaptırılan ordunun particilik yüzünden görevini yapamamasını asıl neden olarak görmüştür. Bu felaket senelerinde Damar Bey’in Adana’da İttihat ve Terakki Cemiyeti’ndeki konumunu güçlendirecek gelişmeler yaşanmıştır. 1913’te Adana’da yapılan II. Büyük İl Kongresinde vilayet merkezi idare heyetine seçilmiştir. Akabinde İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Adana Umumi Meclisi’ne Bahçe kazasından üye olarak girmiştir.

Yıllar bir birini kovalarken Osmanlı Devleti’ni kötü bir sona götürecek I. Dünya Savaşı 1914 Haziran’ında kapıyı çalmıştı. Damar Bey, savaşın ülke üzerinde meydana getirdiği yıkımın bütün boyutlarına Adana yerelinde tanık olmuştur. Seferberliğin ilanıyla “*yirmisinden kırkına herkesin silahaltına alınmasıyla*” iş güç bir tarafa bırakılmış, iktisadi hayat büsbütün bozulmuştur. Damar Bey duygu dünyasında mültezimler ile memurların vergi usulsüzlüğü karşısında fakir halkın niçin olağanüstü bir fedakârlığamahkûm edildiğini sorgulamış, yapılan hataları acı ve öfke ile karışık bir serzenişle muhasebesini yapmıştır. O, Almanya’nın çıkarlarını üstün tutan Alman generallere Türk ordusunun emir komutasının bırakılmasını eleştirmekte, Enver Paşa’nın hatalarla dolu politikasını sıralamaktaydı: Galiçya’ya kolordu gönderilmesi, Kafkasya’da Rusya’ya, Mısır’da İngilizlere karşı taarruz edilmesi, Kut’ulamare’deki zaferden sonra ordunun hareketsiz kalması ve burada İngilizlere toparlanma imkânı verilmesi, Suriye ve Filistin’de şartlara göre hareket edilmemesi vs. Ona göre savaşta israf edilen Türk askerinin sayısını o ana kadar savaş tarihi kaydetmemiştir.

Damar Bey, bir taraftan ülkenin içine düştüğü duruma iç acısı çekerken, diğer taraftan da Donanma Cemiyeti için *“uykumu ve rahatımı bir tarafa bırakarak senelerce çalışmamın neticesi sıfıra indi”* diyerek hayıflanıyordu. Olup bitenler devlet teşkilatında bulunanlarının ileriye görememeleri ve bilgisizliklerinin bir sonucu idi. Felaket senelerinde kadın, çocuk, ihtiyardan ibaret kalan nüfus kırılmış, koca imparatorluk dağılmıştı. Damar Bey, yıllar sonra Dünya Savaşı'nın kritiğini yaparken herhangi bir mecburiyet olmadığı halde savaş gibi korkunç ve milleti çöküntüye götüren, gagesiz bir maceraya atılmanın zorunlu sebeplerinin hâlâ bir muamma olduğunu düşünüyordu.

Damar Bey savaşın meydan getirdiği tahribata, yokluğa, acıya Adana'da bütün dehşetiyle tanık olmuştu. Tam anlamıyla açlık, sefalet, maneviyat bozukluğu, fırınların önündeki mahşeri kalabalık, vesika ile verilen *“çamur gibi ekmeği”* almak için millet birbirine giriyordu. Ekmek dilenlerinin had ve hesabı yoktu. Sokaklar aç ve sefilleri evleri haline gelmişti. İşte bu hazin şartlar içinde Damar Bey şehrin ihtiyaçlarının karşılanmasında ve halkın moral değerlerinin yüksek tutulmasında sorumluluk almıştır. Özellikle Ermenilerin Suriye'ye nakli sonrasındukkân ve iş yerlerinin kapanması üzerine pek çok iş kolunda ihtiyaç duyulan mamulün üretimi durmuştu. Bunun üzerine İttihat ve Terakki Cemiyeti himayesinde çırak okullarının açılması düşünülmüş, bu okulların tesisi işini de doğrudan kendisi üstlenmiştir.

Türk ordusu, kendisinden çok üstün düşman kuvvetlerine karşı dört yıl şan ve şeref ile çarpışmasına rağmen mensup olduğu taraf ile birlikte savaşı kaybetmiş ve 1918'in 30 Ekiminde imzalanan Mondros Ateşkesi'ne mahkûm olmuştu. Damar Bey, Mustafa Kemal'in Yıldırım Orduları Komutanı olarak Adana'da iken işgal kuvvetlerine karşı koymayı ve hazırlıkta bulunmalarını telkin ettiği sırada şehirdeki halkın bitkinliğini, takat ve kuvvetinin kalmadığını müşahede etmiştir. Her ne kadar ihtiyarlardan oluşan gönüllü halk kuvveti İskenderun Boğazı'na çıkarma yapması muhtemel düşmana mukabele etmek için burada nöbet tutuyor ise de ülkenin belirsiz bir geleceğe sürüklendiği açıktı. Nitekim Mondros Ateşkesi'nden22 gün sonra (21 Kasım 1918'de) Fransız kuvvetleri Adana'ya girerek şehri işgal etmiştir. Fransız kuvvetleri komutanı Raymond'un işgalden hemen önce validen yapılmasını istediği taleplerden biri de isimlerini verdiği bazı kimselerin (ittihatçıların) şehri terketmesi olmuştur. Bu isimler arasında Damar Bey de vardı. Ancak Damar Bey, kendilerinin temiz insanlar olduğunu, şehri terk etmeyi gerektirecek bir nedenin olmadığını, gelişmeleri görmek gerektiğini düşünerek şehirden ayrılmamaya kararı vermiştir. Bu arada şehrin işgali ile bir taraftan Fransız askerlerinin hukuka ve ahlaka aykırı tavırları, diğer taraftan onlardan cesaret alan Ermeni komitacıların yağma, talan ve cinayetlerle meydana getirdiği anarşizmi ve kaosu bütün çıplaklığıyla görmüştü. İşgal ile başlayan vahim olaylar, daha önce Mustafa Kemal'in Adana'da iken halkı direnişe davet eden, fakat halkın çok da oralı olmadığı tavsiyesinin değerini ortaya çıkarmıştı. Bu gerçeğin bilinciyle Damar Bey, Adana'da işgalin ilk günlerinde *“kurtuluş çarelerini konuşmak üzere”* yapılan bazı büyük toplantılara katılmıştır. Bunlardan biri Hacı Beyzade Kadri Bey'in oğlu Tefik Bey'in evinde yapılanı idi. Burada türlü görüşler ortaya koyulmakla beraber bütün görüşler *“hasta adamın can çekişmekte olduğu”*na işaret ediyordu. Bu toplantıda alınan karar, Adana'nın işgalden kurtarılmasıönünde padişaha acil bir telgrafın çekilmesi olmuştur. Fransızların ve Ermenilerin Türkler üzerinde uyguladıkları baskı, katlanılması zor bir terör havası estirdikleri bu günlerde Damar Bey, işgal sonrasında polis komiseri bir Ermeni'nin ayak oyunuyla tutuklanmıştır. Tevkihanede yüzlerce Türk'ün tutuklu olduğunu gören Damar Bey'in şehrin valisinden aylarca tutuklu bulunan insanların hukukunun muhafaza edilmesini istediği mektubuna aldığı cevap iç acıtıcıydı. Vali Bey'in samimi cevabı, Türk memurlarının herhangi bir meselede sözlerinin önemini olmadığını gösteriyordu.

Bu arada şehirde jandarmalara baskın yapan, Türk köylerine hücum eden, ayırmaksızın soygun yapan, Fransız kuvvetlerine ateş açan, Ermenileri amansızca imha eden bir gasp ve hırsız çetesi türemiş, sayıları yüzü geçmeyen bu

çete çekinmeden ovada dolaşıyor, köylere baskınlar yapıyordu. Kürt Reşit çetesi adındaki bu çeteyi Fransızlar, Türk jandarmasını kullanarak zor da olsa şehrin dışına atmışlardı; ancak prestijlerinden çok şey kaybetmişlerdi. Belirtmek gerekir ki bu çete karşısında Fransızların içine düşmüş olduğu zor durum, Damar Bey'de *"memleket sevgisiyle ortaya çıkacak, şuurlu bir kuvvetin çok şeyler yapacağı"* kanaatini ortaya çıkarmıştır.

Damar Bey'in yardım talebi karşılık bulmamış, tutukluluk hali yaklaşık bir ay sürmüştür. Tahliye edildiğinde Fransız işgal mıntıkası istihbarat şefi Kiz, "kendisinin İttihat ve Terakki üyesi olarak koyu bir komiteci olduğunu" bildiğini *"Osmanlı Devleti'nin bölge ile alakasının kalmadığı ve bundan sonra da geri dönemeyeceğini"* ifade etmiş ve bir haftasüreyeyle "Kilikya hududunu" terk etmesini istemiştir. Yalnız bu noktada Kiz'in tanıdığı bir haftalık süre ve Fransızların bölgeyi mamur edeceğine dair Fransız uygarlığına dikkat çeken sözleri Damar Bey'e Fransızların taraftar kazanma manevrası içinde olduğu intibai vermiştir. Çünkü Damar Bey, bazı kimselerin cazip sözlere aldanarak Kuva-yı Milliye aleyhtarı faaliyetler içine girip işi ihanete vardırıldıklarını görmüştü. En fazla da dini siyasete alet eden Hürriyet ve İtilaf Kulübü mensupları bu ihanetin içinde yer alıyorlardı. Damar Bey, verilen süre zarfında Adana'yı terk edip arkadaşları Muhtar ve İsmail Safa ile buluşmak üzere Mersin yoluyla Silifke'ye doğru yola çıkmıştır. Mersin'de iken tekrar tutuklanmış, on gün hapsedilmiştir. Fakat onun *"hayatımın en acı ve ıstıraplı günlerini yaşadım"* dediği olay, on gün boyunca kuru tahta üzerinde hapse mahkûm edilmesi değil, hapishaneye gönderilirken çarşı pazarda dolaştırılıp insanlara ibretlik diye teşhir edilmesi olmuştur.

Ağabeyinin çabasıyla Mersin'deki zulüm ve tazyikten kurtulan Damar Bey, önce Adana'ya dönmüş, bundan iki gün sonra da Konya'ya gitmek kararını vermiştir. Bu fırsatı çok geçmeden bulmuştu. İki gün sonra İstanbul hükümeti tarafından Adana Valiliği'ne atanan vali Celal Bey'i karşılayacak heyete karışarak Pozantı'ya giden trene binmiş, orada inmeyerek Konya'ya ulaşmak üzere yoluna devam etmiştir. Ulukışla'ya geldiğinde Damar Bey, Sivas Kongresi'nden dönen bazı üyelerle tanışma ve onlardan gelişmeler hakkında bilgi edinme imkânı bulmuştur. Onun bu suretle kongrenin önemi ve ulusun önüne düşen Mustafa Kemal'e ilişkin ilk izlenimi şu olmuştur: *"Kurtuluş müjdesinin başlangıcı, mübarek Sivas Kongresi, işgal altında, ıstırap içinde inleyen bizim gibi insanların ruhuna ilahi bir ümit havası getirmişti. Bizimle meşgul olan Mustafa Kemal gibi tecrübeli şöhretli genç bir kumandanın, güzide arkadaşları ile memleketi kurtarmak hususunda ortaya atılmaları ne büyük bir saadetti."* Gerçekten de Konya'ya inip İtalyan askerlerin istasyonda devriye attığını görünce fecaatin boyutunu görmüş ve *"Ya Rabbim! Ne büyük felaket içindeyiz"* demekten kendini alamamıştır. Konya'da yaklaşık altı ay kalmıştır. Konya'ya geldiği ilk günlerden itibaren Kuva-yı Milliye'nin Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ile birlikte işgallere ve teslimiyetçi politikaya karşı güçlü protestosuna tanık olmuştur. Konya'ya gelişinden birkaç gün sonra Alaeddin Tepesi'nde düzenlenen büyük mitingün verdiği heyecan ve ümit içinde *"paçaları sıvayıp çalışma zamanı"*nın geldiğine karar vermiştir. Konya'da aktif olan Kuva-yı Milliyecilerle temas kurmuş, özellikle vali Haydar (Van) gibi milliyetçilerden etkilenmiştir. Konya'da iken Konya Kuva-yı Milliyesi Kumandanı Binbaşı Hüsnü Bey, Konya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Kemal hoca, yine burada çıkarılan ve zaman zaman halkı heyecana getiren Öğüt gazetesi sahibi Batı Trakyalı Ahmet Bey ile temas kurmuştur. Burada Mersin ve Çukurova'daki Fransız ve Ermeni işgaline karşı mücadele etmek için hazırlanan müfrezenin sevk ve idaresinde yer almıştır. Konya ve Niğde'den işgal sahalarına sevk edilen Kuva-yı Milliye müfrezelerinin ihtiyaçlarını karşılamak üzere varlıklı kimseler nezdinde yardım toplama faaliyetlerine katılmıştır. Hatta bu yardım toplama çalışmaları sırasında Pamukçuzade Hüsnü ve Keresteci Mustafa Beylerin başışladıkları iki otomobilden biri Mustafa Kemal'in hizmetine sunulmak üzere Ankara'ya gönderilmiştir.

Pozantı Cephesinin organize edilip çetin direnişteki gayreti ve yararlıkları güney cephesinin seyirinde etkili

olmuştur.1919 Kasımında kurulan Kilikya Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin yönetiminde yer alan Damar Bey güneyde Kuva-yı Milliyecilerin faaliyetlerini düzenlemek ve yönlendirmek üzere Pozantı, Niğde ve Ulukışla arasında mekik dokumuştur. Öyle ki Adana cephesiçok genişlemiş, Mersin'den Hatay'a, Urfa'ya kadar uzamıştı. Bu geniş cephede toplu, münferit çatışmalar sürüyor, Fransızlar kendi deyimleriyle "*her kayanın arkasında çete çıktığını*" görünce şaşkına dönüyordu. Türk müfrezelerinin inatla direnişi Fransızları Toroslardan atmış, ovada tutunmaya zorlamıştı.Damar Bey, I. ve II. Kavaklıhan Savaşlarında bulunmuş, büyük yararlılıklar göstermiştir.Damar Bey'e göre Kavaklıhan'daki savaşlar "*tasavvurun üstünde bir avuç Türk kahramanın başarısı, bir ibret levhasıdır.*"

Ankara hükümetinin Fransa ile yaptığı antlaşmanın uygulanıp uygulanmadığını, Fransız esirlere karşılık Türk esirlerinin serbest bırakılıp bırakılmadığını görmek için gönderilen Fahrettin Altay Paşa'nın başkanlığındaki heyetin Pozantı'dan Adana'ya geçişine refakat etmiştir. Bu arada antlaşmanın Adana cephesindeki Kuva-yı Milliyecileri rahatsız etmesi ve bu rahatsızlığın meclise intikal ettirilmesi için Damar Bey'in mebus olarak Ankara'ya gönderilmesine karar verilmişti. Fakat Fransızların esirler konusunda mütareke şartlarına uymamaları ve bu sırada Zonguldak'ı işgal etmeleri antlaşmanın fesh olunmasına neden olmuştur.

Yunanlıların 1920 Haziran ve Temmuzunda Mudanya, Bandırma ve Bursa'yı işgal ettiği sırada güneyde Fransız ve Ermeni mezalimi şiddetini artırmıştır. Türk ulusunun bu zor ve sıkıntılı günlerinde Damar Bey'in mebusluğu onaylanmış, aldığı sorumluluğun da ağırlığıyla güney cephesindeki gelişmeler hakkında meclisi bilgilendirmek üzere cepheyi dolaşmış ve tekrar Ankara'ya dönmüştür. 1 Temmuz 1920 tarihinde toplanan Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Adana mebusu olarak katılmıştır. Bu meclis toplantısında ilk kez Mustafa Kemal'i konuşmasını yaptığı sırada görmüştür. Onun"*kuvvetli, tatlı ve mantıklı*" konuşmasından etkilenmiştir. Ankara'da bulunduğu sırada Adana cephesinde ihtiyaç duyulan silah ve mühimmatın teminine çalışmıştır. Mustafa Kemal ihtiyaç duyulan mühimmatın karşılanmasında yardımını esirgememiştir. Bununla beraber Mustafa Kemal, cephenin çok daha fazla silah ve mühimmata ihtiyacı olmasından dolayı Diyarbakır'daki silahlardan yararlanılması için bölgeye güvenilir adamların gönderilmesi direktifini vermiştir. Bu emrin Damar Bey tarafından hemen Pozantı'ya bildirilmesi üzerine cesur subaylardan Hulusi (Akdağ) seçkin arkadaşlarıyla beraber Diyarbakır'a doğruyola çıkarılmıştır.

Damar Bey Ankara'da bulunduğu günlerde ulusun hangi zor şartlarda yaşam mücadelesini verdiğini bizzat görmüştü. Kendi deyimiyle "*derdimiz büyüktü. Para yoktu, muntazam asker yoktu. Yurdun dört bir tarafından isyanlar çıkmış, çeşitli isimler altında çetelerin faaliyetleri ve bazı din ulemasının yıkıcı propagandası almış başını gitmişti. Bu şartlar altında son sistem silahlarla mücehhez Yunanlılar ilerliyor, zengin yerleri işgal ediyordu. Türk düşmanı LoytCorj (Lloyd George) Avam Kamarası'nda her fırsatta mevsimli mevsimsiz aleyhimizde kampanya açmış, dile alınmayacak kötü beyanatta bulunuyordu.*" Dolayısıyla Damar Bey ve görüştüğü fedakâr mebusların gittikleri yerlerde, buldukları ortamlarda hemen hemen konuşulan tek konu "*müstevlileri vatandan kovmak*" olmuştur. Damar Bey'in Türk ulusunun içinde bulunduğu ağır şartlar karşısında kurtuluşa olan inancı tamdı. Çünkü istiklal ve hürriyet aşkıyla ortaya atılan Türk milletinin başında Mustafa Kemal adında öz evladı ve "*bir imanlı davaya canla başla sarılmış*" meclisi vardı. Damar Bey bu suretle Türk milletinin el ele verip Mustafa Kemal'i yaratmasını "*tarihin bir mucizesi*" olarak görmüştür.

Ayrıca bu günlerde Niğde ve Bor'a sığınan Adanalı muhacirler için yapılan yardım işinin takibi sorumluluğunu üstlenmiştir. 10 Temmuz 1920 tarihinde Fransızların uçakları da kullanarak Türklere karşı giriştiği mezalim neticesinde "kaçkaç" denilen büyük bir göç başlamıştır. Bu feci olaylar sırasında Damar Bey; Bilemedik'e, Karapınar, Hacıkırı, Pozantı, özellikle de Çakıt suyu civarına toplanmış kaçamayan parasız Türk nüfusun Ermeni ve Fransız katliamından

kurtarılmasında büyük rol oynamıştır. Kıyameti andıran bu “kaçkaç” denilen günlerde mazlum nüfus arasında ağabeyine ve annesine de tesadüf etmiştir.

Güneyde Fransız işgalinin neden olduğu elim olaylar süregiderken Kuva-yı Milliye aleyhine din istismar edilerek Ferda ve Adana Postası gazeteleri yıkıcı faaliyetlerde bulunmaktaydı. Bu gazetelere karşı vatani kurtarmak için canını ve malını feda eden Kuva-yı Milliyeciler Pozantı’da bu yıkıcı yayın faaliyetlerine karşı *Yeni Adana* gazetesini çıkarmışlardır. Başına Buruk Grubu Müfrezesi ihtiyat zabiti Ferit Celal getirilmiştir. Damar Bey, Yeni Adana Gazetesi’nin basımında gerekli olan bazı gereçleri temin ederek Konya’dan Pozantı’ya intikal ettirmiştir. Yeni Adana gazetesi Kuva-yı Milliye’nin güneydeki başarısında önemli bir etken olmuştur. Çünkü gazete müfreze kumandanlarına, kaza ve nahiyelere, hatta Fransız işgalindeki yerlere dahi gönderilmekteydi. Damar Bey, Hıyanet-i Vataniye Kanunu üzere Mecliste teşkil edilen tahkikat komisyonunda bulunmuştur. Frengi hastalığına ilişkin Kanunu’nun görüşülmesinde Sıhhiye Vekâleti adına kanun lehine fikir beyan eden Dr. Emin (Erkul Seyitoğlu)’un gerici taife tarafından tartaklanması olayında onu savunmuş ve korumak amacıyla kavgaya dâhil olmuştur.

Damar Bey, Fransız ve Ermenilerle şiddetli bir şekilde mücadele edildiği sırada bazı Kuva-yı Milliyeci arkadaşları aleyhine çıkarılan iftira ve dedikodular sonucunda Mustafa Kemal Paşa nazarında oluşan kötü intibain bertaraf edilmesinde etkili olmuştur. Tarsuslu Sadık Paşa için Refet Bey, Süphi Bey için Mustafa Kemal Paşa nezdindeki girişimleri bu türdendir. Bu bağlamda İstanbul’da Fransızlarla gizli temaslarda bulunup Kilikya bölgesinin valiliği sözünü aldığı iddia edilen ve Pozantı’ya gelmek için Antalya’ya indiğinde gözaltına alınan Süphi Bey’in, gerçekte vatanperver biri olduğunu, söylentilerinasılsız olduğunu ifade ettiğinde Mustafa Kemal kendisine “*yapacağımız tahkikat sizin şahadetinizden kuvvetli olmaz*” diyecek kadar güvenini belirtmiştir.

Damar Bey, Delibaş isyanında Fransızların son taarruzundan sonra cephedeki durumu görmek, millî müfreze ve kumandanlarıyla temasa geçmek ve maneviyatlarını takviye edecek söz ve hareketi ihtiyar etmek üzere Mersin mebusu Muhtar Bey’le Adana cephesini teftiş etmiştir. Bu cephe teftişi sırasındaki konuşmasında “*Kuva-yı Milliyecilere Mustafa Kemal’in selamını iletip onun sürekli cephe ile alakadar olduğunu ve bu suretle kendisinden sık sık bilgi aldığını belirttikten sonra Ankara’nın cansiperane bir şekilde çalıştığını, düşmanla savaştıkları silah ve cephanenin kısa sürede cepheye intikal ettirilerek düşmanın susturulacağını ve karanlık günlerden aydınlığa yürüyecek günün yakın olduğunu*” ilan ile cesaret telkin etmiştir. Gerçekten de gerek Damar Bey’in gerekse Muhtar Bey’in konuşmaları müfrezeler üzerinde önemli etki yapmış ve maneviyatlarını yükseltmiştir. Damar Bey cepheyi dolaşıp Ankara’ya gittiğinde Meclis’te Mustafa Kemal’e bilgi verip müfrezelerin isteklerini iletmiştir. Özellikle de silah ve mühimmat talebini ilettilğinde Mustafa Kemal’den “*çaresini bulacağız*” cevabını almıştır.

Damar Bey, TBMM’nde Mustafa Kemal’in gayriresmi grubu sayılan İstiklal Grubunun çalışmaları içinde yer almıştır. O, bu grubu gençlerin yeni fikirlerinin yani devrimcilerin grubu olarak tanımlamıştır. 10 Mayıs 1921’de kurulan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu içinde meclis çalışmalarına katılmıştır. O, Meclis çalışmalarında olduğu gibi Meclis dışında da Türk ulusuna hizmet etmeyi ve onun haklı sesini tüm dünyaya duyurmayı kendine görev bilmiştir. Mustafa Necati ve Ahmet Ağaoğlu ile beraber bir İngiliz gazetecisiyle yapmış olduğu görüşmenin birinde Millî Mücadele’nin nedeni, zorluğu, amacı ve haklılığının bütün boyutlarıyla ortaya konulmasında söz konusu gazeteciyi Türkiye lehine etkileyebilmekte pay sahibi olmuştur. Çünkü bu İngiliz gazeteci daha sonra İngiltere’ye döndüğünde Türkler lehine yazılar yazmaya başlamıştır.

Yunus Nadi Bey’in kaleme aldığı Başkomutanlık Kanunu’nun imza ettirilmesi görevini Damar Bey üstlenmiştir. Damar

Bey 90 imzaya ulaşan tahrir (kanun) hakkında mebusların görüşünü aksettiriyor ve genel olarak kanunun desteklendiğini belirtiyordu. Kanuna ilişkin celsede Mustafa Kemal'in meclise gösterdiği büyük değere burada her şeyin mebuslar arasında açık açık konuşulmasının önemine işaret etmekten kendisini alamıyor. Damar Bey, Başkomutanlık Kanunu'nun kabulünü, Büyük Millet Meclisi'nin kurtuluş hedefi ve Sakarya Savaşı'nın "ilk zaferi" olarak değerlendirilmiştir.

Sakarya'da Savaş bütün şiddetiyle devam ederken Damar Bey Meclis çalışmalarının dışında cepheden gelen yaralılarla ilgilenme görevini üstlenenlerden biri olmuştur. Sakarya cephesinden gelen yaralıları yerleştirmek ve tedavisini temin ve her suretle bakımlarını kontrol etmek ve gerekli olan tedbirleri almak görevini ifa etmiştir. Bu hususta görevlendirilen diğer mebuslarla belli saatlerde toplanıp görüş alışverişinde bulunuluyor, hasta evlerini dolaşılıyor, yaralı yakınlarıyla konuşup, onların isteklerini yerine getirmeye çalışılıyor. Tedavisi tamamlananyaralı askerlerin misafiri olacağı bir ev ayarlamaya uğraşıyordu. Bir taraftan da vakit buldukça Polatlı'dan yaralı askerleri taşıyan trenleri teftiş edip gerekli incelemelerde bulunuyordu. Damar Bey bu günlerdeki çalışmalarını şöyle aktarmaktadır: *"Vidanimın emrettiği vazife ağırdı. Aynı zamanda Büyük Millet Meclisi namına hareket ediyordum. Onun ulvi şerefi önümüzde şerefimizdi. Gençtim yorulmuyordum. Sabahtan akşama, geç vakitlere kadar çalışıyordum. Yalnız Başkomutanın gönderdiği raporu dinlemek için muayyen zamanda Mecliste mutlaka bulunur, durumu öğrenir ve izahı kaçırmazdım."*

Sakarya Savaşı'nın ilk günlerinde olumsuz haberler gelip Mecliste büyük gürültü kopunca aralarında Damar Bey'in bulunduğu bazı mebuslar Mustafa Kemal Paşa'ya olan güvenlerinde zerre kadar tereddüt göstermemişlerdir. Diyorlardı ki: *"Arkadaşlar fütür göstermeyin bu harbi dünyaca tanınmış üç büyük devletin Çanakkale'de leşlerini yere sermiş Mustafa Kemal idare ediyor. Mutlaka galebeyi, büyük zaferi temin edecektir. Göreceksiniz müteakip resmi tebliği de hepimizi memnun edecek yeni malumat gelecektir."* Belirtelim ki Damar Bey, meclisteki ve sokaktaki hissiyatı aktardığı gibi Mustafa Kemal'in hususi sohbetlerinde söylediklerini de bizlere ulaştıranlardan biridir.

Sakarya Savaşı sonrası imza edilen Ankara Antlaşması, İskenderun'u içine almamakla beraber, güney cephesinin kapanması anlamına geliyordu. Bu suretle buradaki 41. Fırka batıya kaydırıldığı gibi, Fransa'nın gizli olarak söz verdiği üzere pek çok, top, tüfek ve silahı Türk tarafına bırakmıştı. Ankara Antlaşması'ndan sonra 5 Ocak 1922'de Türk ordusunun Adana'ya girişinde Damar Bey de bulunmaktaydı. İşgalden sonra Adana'ya geliyordu bu. Türk ordusunun şehre girişiyle Adanalıların büyük sevgi ve tezahüratı arasında gördüğü o kara günleri hatırlayarak *"çok kötü günler yaşadık ve çok çalıştık diyordu."* Bulduğu heyetle teslim almak üzere Mersin'e gelmiş, buradaki Fransız Konsolos Lepisi Türklere zulmüyle şöhret bulan Kiz'i takdim ettiğinde Damar Bey, ona elini vermeyerek *"eğer beni memnun etmek istiyorlarsa, kendisinden çok zulüm gördüğüm bir adamı böyle sevinçli günümde karşıma çıkarmasınlar "* diyordu.

Büyük taarruz *"bütün milletimizin maddi ve manevi varlığı ve fedakârlığıyla meydana getirdiği azami bir netice"* idi. Damar Bey'e göre, Mustafa Kemal, İzmir Cephesinden Ankara'ya dönüşünde İstasyonda *"insan selini andıran mahşeri bir kalabalık"* tarafından karşılandığında *"Yaşa, varol büyük Adam, Büyük Babamız!"* nidaları yükselmiştir. Bilindiği gibi Büyük Zaferden sonra Atatürk'e İstanbul'a girmesi gerektiği yönünde eleştiriler yöneltildi. Bu eleştirilere karşı Atatürk *"İstanbul ve Trakya'nın Türk milletinin olduğunu, ancak milleti maceraya sürüklemenin doğru olmadığını"* söylemişti. İşte bu noktada Damar Bey; Atatürk'ü düşündüklerini hayata geçirmede *"ne istediğini bilen ve nerede durulması gerektiğini gören ve hakikatleri çok iyi bilen"* bir insan olarak anlatmaktadır.

Damar Bey 1923'te İzmir'de yapılan İktisat Kongresi'ne TBMM İktisat Encümeni Reisi sıfatıyla katılmıştır. Kongrenin

devam ettiği sırada Atatürk'ün isteğiyle onunla beraber Adana-Mersin-Tarsus seyahatinde bulunmuştur. Hatıratında seyahat sırasında uğranılan yerlerde halkın Mustafa Kemal'e gösterdiği sevgi ve muhabbeti birçok örnekle canlı bir şekilde resmetmiştir. O, Atatürk'ün bu seyahatte Türk Ocağını ziyareti sırasında *"Bende bu vekayiin (Milli Mücadele'nin) ilk hissi teşebbüsü bu memlekette, bu güzel Adana'da doğmuştur"* sözünü nakleder. Gerçekten de Atatürk Adana'da Yıldırım Orduları Komutanlığı'nı devraldığı sırada Adanalılarını şalgacı güçleri şehirlerine sokmamaları için teşebbüse geçmelerini ve kendilerine silah ve cephane yardımı yapacağını daha Mondros'un imzalanmasından hemen sonra söylemişti. Damar Bey, Mustafa Kemal'in Adana Seyahatini *"Çukurovalıların ruhunda evlada intikal edecek, ebediyen yaşayacak ve unutulmayacak... Velbasubadelmevt sırrına vasıl olan Çukurova tahayyül ettiği cenneti elde etmiş"* bir hadise olarak ifade etmiştir.

Damar Bey'in, Ali Şükrü Bey'in Topal Osman tarafından öldürülmesi sonrası kulaktan kulağa dolaşan Mustafa Kemal'in azmettirici olduğu şeklindeki dedikoduları, kasıtlı, haksız ve iftira olduğunu bilerek ve inanarak Mustafa Kemal Paşa için şunları söylemiştir: *"Onun düsturu tek doğru yoldu, o da 'dürüst olmak' gayelerimizi tahakkuk ettirmek azmiyle yürümek, kirli işlerden, menfur hareketlerden uzak durmaktı. Davamız şahsi değildir, ülküdür; ellerimizi pis kanlarla bulamayı katiyyen tecviz etmezdi. Nasıl olur da bu insan, kirli ve iğrenç maceralara başvurur. Atatürk bu gibi alçak işlere ne tenezzül eder ne de icrasına muvafakat eder. Fakat (muhalifleri) sevgisini halkın ruhundan çıkartmak için azami çalıştılar."*

Damar Bey, Meclisteki 15 üyeden oluşan 1. Grup idare heyeti üyesidir. 1923 Seçimi için teşkil edilen seçim bürosunda seçimin ilkelerini belirlemek için görev almıştır. Bu vesileyle Mustafa Kemal Paşa ve icra vekilleri heyetinin yapmış olduğu toplantılarda bulunmuştur. Diğer taraftan Meclis çalışmalarında Mustafa Kemal'e ve 1. Gruba muhalif olanlara karşı mücadelede ve müdafaada bulunmuştur. Ali Şükrü Bey olayının Mecliste meydana getirdiği gergin atmosferi ve Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin asi ve kırgın halini izale etmek için mecliste yaptığı konuşmada *"kazandığımız zafer büyüktür; hadsiz, hesapsız emek ve fedakarlıkla elde edilmiştir. Milletimizin bu zaferin nimetlerinden faydalanacağı bir zamanda, müteessif ve zararlı yollardan gitmekten son derece sakınmalıyız"* diyerek yapıcı ve çözüm odaklı görüşler ileri sürmüştür. Bu konuşmasında Trabzon MHC idare heyetiyle görüşülmesi; ikna edilememesi durumunda cemiyetin feshedilmesini tavsiye etmiştir. Bu konuşması mecliste iyi bir hava yaratmıştır. Mustafa Kemal de bu görüşleri uygun bulup meclisin takdirine sunmuştur. Buraya gidecek uygun kişinin de Damar Bey olmasını istemiştir. Damar Bey nihayetinde görevi kabul edip Saruhan milletvekili Refik Şevket Bey'i yanına alarak Trabzon'a hareket etmiştir. Damar Bey, Ali Şükrü Bey olayı nedeniyle Trabzon'un "zehirli propaganda" ile ayaklanma durumuna gelerek kötü olayların çıkmasına ramak kalmış hale geldiğini müşahade etmiştir. Bu zor görevde Damar Bey Trabzon halkının hiçbir kötü niyetinin bulunmadığını, Ankara hükümetine yürekten bağlı olduğunu görmüştür. Trabzon'da kaldığı birkaç gün 2. Grubun menfi politikasını ortadan kaldırmak için resmi kurumlara ziyaretler tertip etmiş, çarşı pazar halkla temas kurmaya çalışmış, Ali Becil Bey'in gazetesinde menfi yayınlara karşı yayınlar yaptırmıştır. Nihayet Damar Bey, görüşünde ısrar edip menfi propagandasına devam eden Trabzon MHC'ni görevden almış, yeni bir MHC idaresi kurmuştur. Bu bakımdan Mustafa Kemal icra edilen görevi *"memleket için isabetli bir hizmet sırasına geçtiğini"* ifade etmiştir.

Trabzon dönüşü İkinci Meclis seçim çalışmalarında Mustafa Kemal ile görüşmüş, mebus namzetleri belirlenirken Mustafa Kemal'i hakkında Kuva-yı Milliye aleyhtarı olabileceği konusunda şüpheleri bulunan Avni Doğan'ın mebus gösterilmesinde ikna etmiştir. Seçim bölgesine gitmeden tekrar Mustafa Kemal'le görüştüğünde Mustafa Kemal kendisini taltif edip iyi şans ve başarı dileğinde bulunmuştur. Damar Bey'e tevdi edilen 31 Mayıs 1923 tarihli bir vesika

ile de Mustafa Kemal,kendisine Adana vilayetindeki Müdafaa-i Hukuk cemiyetlerini teftiş etmek ve seçmek işleriyle meşgul olunması yetkisini vermiştir.Bu suretle Adana, Mersin ve Tarsus vilayetlerinde aday belirleme çalışmalarında yer almış, kendisi de yeni seçimlerde Adana mebusu seçilmiştir.

Hatay'ın Fransız mandaterliğinde olması, Damar Bey'in içinde bir yara idi. O, Hatay'ın Türkiye'yekatılması için verilen mücadelede yer almıştır. Atatürk'ün Adana seyahatinden sonra bizzat Atatürk'ün emriyle Adana'nın kurtuluş gününde kuvvetli gösteriler yapıp Hatay'ın durumunun mitinglerle halka anlatılmasında çaba göstermiştir. O tarihlerde Adana'daHatay davasının başarısı için Ankara Antlaşması'nın bile tanınmayacağı dillendirilmekteydi. Belirtelim ki, Hatay'ın Türkiye'yekatılması amacıyla Damar Bey'in de rol oynadığı Adana'daki faaliyetler bizzat Mustafa Kemal'le irtibat halinde yürütülmüştür.

Damar Bey, ihtilalden sonra kurulan yeni Türk Devleti'nin ancak yapılacak inkılâplarla sağlam bir temele oturabileceğini ve yeni Türkiye'nin saygı duyulur bir ülke olarak geleceğe yürüyebileceğini düşünmüştür. Bu bakımdan Milli Mücadele'nin silahlı mücadele devrinde olduğu gibi çağdaşlaşma davasında da Mustafa Kemal'in yayında yer almış, bunu bir ideal olarak benimsemiştir. Nitekim O, Atatürk'ün ifade ettiği gibi ulusuna *“geri kalmış ve ağır felaketselere duçar olmuş milletimizi insan gücü üzerinde bir gayretle az zamanda medeni çağdaş milletler seviyesine çıkarmak”* hedefini göstermiştir.

Bu bakımdan Damar Bey, savaş yıllarında ve sonrasında sadece bir vatansever olarak ülkesinin bağımsızlığı için değil, aynı zamanda imarı ve inşasına kendini adanmıştır. Güney cephesinde Fransız ve Ermenilere karşı mücadele ettiği sırada Adana milletvekili olarak ilk Meclise girmiştir. Aralıksız olarak 1946 yılına kadar TBMM'sindeki milletvekilliği görevini devam ettirmiştir. I, II, III ve IV. Dönem Adana'dan, V, VI ve VII. Dönem Seyhan'dan milletvekili seçilmiştir.Mecliste, sunduğu önerge ve kanun teklifleriyle beraber meclis gündemine gelen konularda söz alan, fikir beyan eden aktif bir milletvekili olarak görev yapmıştır. Milletvekili olarak meclis çalışmalarında seçildiği bölgenin ziraat ve iktisadî kalkınması için gerekli olan bazı önerge ve kanun tekliflerini Meclis gündemine getirmiştir.Pamuk üreticisini korumak için Milli İtibar Bankasının Adana'da bir şube açması, çiftçiyi korumak için ithal edilen traktör parçalarının temini, bu meyanda acente ve satış muhabirlerinin sorumluluğu ve üstlenecekleri müeyyidelerin tespiti, Adana'nın elektriğe kavuşturulması sürecini hızlandıracak imtiyaz sorununun çözüme ulaştırılması gibi bazı önerge ve kanun teklifleri bunlardandır.

Damar Arıkoğlu aktif siyaseti bıraktığı 1946'dan sonra çocuklarının eğitimiyle ilgilenmiştir. 1963 ve 1967 yıllarında ABD'ye gitmiş, burayı inceleme imkânı bulmuştur. Bu seyahatlerinden ikincisi daha ziyade sağlığıyla ilgili olmuştur. Almancayı iyi bilmekle beraber son yıllarında öğrendiği İngilizce ile Newsweek, Time ve diğer yabancı gazeteler aracılığıyla dünyada olup bitenleri takip etmeye çalışmıştır. Fritz Ohle'nin“Vahşi Tuat Arasında Yüksek Atlardan Sabır Dağına Kadar Macera Dolusu Bir Seyahat”adlı eserini Almancadan Türkçe'ye çevirmiştir. Kendisi Kırmızı Yeşil İstiklal Madalyası ile onurlandırılan birkaç kişiden biridir. 8 Nisan 1969'da hayata gözlerini yumduğunda iki evliliğindensekiz çocuk sahibiydi.

Mithat AYDIN

KAYNAKÇA

ARIKOĞLU, Damar, **Hatıralar: Millî Mücadele, Çukurova'da Fransız İşgali ve Kanlı Olaylar, Birinci Büyük Millet Meclisi, Yurtta Çeşitli İsyenlar, Yunanlıların Denize Dökülmesi, Atatürk'ten Hatıralar, Vesikalar, 2.**

Baskı, 1961.

ARIKOĞLU, Kaya, "Adana'yı Adana Yapanlar",
(<http://www.arikoglu.com.tr/tr/Makaleler/adanayi-adana-yapanlar-damar-arikoglu-02102012/1/8>, Erişim: 15.07.2020).

BCA, 30.10.0.0/6.33.11; 30.10.0.0/6.36.21; 30.10.0.0/7.41.9; 30.10.0.0/7.43.28; 30.10.0.0/4.21.14;
30.1.0.0/18.102.18.

ÇELİK, Kemal, **Millî Mücadele'de Adana ve Çevresi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

ŞALVUZ, İsmail Ferahim, **Kurtuluş Savaşında Çukurovalılar (Adana, Tarsus, Mersinliler)**, Çev. ve Sad. Halil Atılğan, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.

TBMM Zabıt Cerideleri, Devre:1, Cilt:23. İçtima Senesi:3, İçtima:119 (14.10.1338); Devre:1, Cilt:16. İçtima Senesi: 2, İçtima: 152 (30.01.1338); Devre:2, Cilt:3, İçtima Senesi:1, İçtima:60 (01.12.1339); Devre:2, Cilt:6, İçtima Senesi:1, İçtima:103 (16.02.1340); Devre:2, Cilt:13, İçtima Senesi:2, İçtima:44 (01.02.1341); Devre:2, Cilt:24, İçtima Senesi:3, İçtima:84 (07.04.1922).

Yeni Adana gazetesi

21/11/2024 tarihinde <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/damar-arikoglu-1889-1969/?pdf=3704> adresinden erişilmiştir